

Көне замандағы кітапханалар

Асанова Баян Сүлейменқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы.

Ең алғашқы кітапхана осыдан сегіз мың жыл бұрын пайда болған. Ежелгі Месопотамия тұрғындары жазуды саздан жасалынған тақтайшаларға жазған. Сондай мыңдаған тақтайшалар ежелгі сарайларда сақталып келді және тақырыптары бойынша сұрыпталды. Ежелгі египеттіктер жазуды әуелі шиыршықталып, сосын түтік сияқты оралған папирус қағаздарға жазды.

Біздің эрамызға дейінгі 332 жылы Александр Македонский негізін қалаған, Египеттегі атақты Александрия кітапханасында осындай мыңдаған қағаздар сақталып келген. Б.э. IV ғасырында Римде көпшілікке арналған 28 кітапхана жұмыс істеген.

Ал орта ғасырларда кітапханалар монастырлар мен университеттердің жанынан ашылған. Ұрлық-қарлықты болдырмас үшін ол уақытта кітаптарды қабырғаларға шынжырмен бұғаулап тастайтын болған.

«Мәңгілік ел» идеясына негізделген Ұлы даланың руханияты қадам заманнан тамыр тартады. Тұжырым мен құбылысы ерекше түркілік таным мен тарихи көркем құндылықтар адамзаттың өркениет кеңістігіне өз үлесін қосты. Ежелгі Эллада мен көне Қытай жылнамаларындағы жазба мұралар соны толық растайды. Дуньхан мен Дунай арасындағы сақ, скиф, ғұн, түрік, оғыз, қыпшақ дәуіріне қатысты Пазырық, Берел, Ертіс, Есік, Талас, Орхон-Енисей, Селенгі, Бұғыты, Отырар, Бату Сарай мен Сарай Берке, Сығанақ, Күлтөбе қорымдарынан табылған қазба айғақтар мен тұңғыш әліпбилік жазулар түркі өркениетінің даму деңгейінің ежелден ақ жоғары болғандығын танытады.

Ұлы дала арқылы өткен «Ұлы жібек жолы» шығыс пен батысты ұштастырған өркениеттің көпірі болды. Тек экономикалық қана емес мәдени қарым қатынастарға да жол ашып, жалпы адамзаттың рухани-мәдени және жағрафиялық дүниетанымының кеңеюіне арна салды. Еуразия кеңістігін мекендеген түркі қағанаттары олардың өзара алаңсыз араласуына кепілдік берді, сөйтіп, Батыс пен Шығыс өркениетінің алтын арқауы дәнекеріне айналды, жалпы адамзаттық өркениеттің ұштаса дамуына тікелей себепкер, әрі жауапкер мемлекет болды. Батыс пен Шығыстан өздері де үйренді, өзгелерге де үлгі көрсетті. Алтын мен күміс пайзілерге, қайың тозы мен «мәңгілік тастарға» өгіз терісіне, қағазға басылған жазулар, теңгелердегі таңбалар соның айғағы. Мұны Геродот пен Страбоннан (б.з.д.V-III ғ.). Сыма-цян мен Бань-Гуден (б.д.д II-I ғ.). Ат-Табариден (IX ғ.) бастап Дулатиға (XV-XVI ғ.) дейінгі тарихшылардың жазбалары толық растайды.

Сондай асыл қазыналарды күлтөбелер мен қорғандарға айналған «Даналық үйлерінің» үйіндісін заманалар бойы бауырына басып сақтап келген Ұлы Даланың өзі де табиғи кітапхананың міндетін атқарды. «Шығыстың гүлдену» дәуірі тұсында христиан уағыздаушылары мен тақуалары өртеген «Александрия кітапханасын» қайта түлету мақсатында араб халифтары Харун Әр-Рашид (786-809) пен Мамун (813-833) «Даналық үйін» (Байт Әл-Хикма) ашып, оны аса бай кітапханамен обсерваториямен қамтамасыз етті. Дүние

ықылымның барлық саласына арналған кітаптарды бір орталыққа шоғырландырып, ғылыми-зерттеу аударма, кітап шығару жұмыстарымен белсене айналысты. Еуропаның гүлденуіне жол ашқан ұлы ілім иесі деңгейіне көтерілді.

Ол ықылым замандардың өзінде-ақ көбінесе территориясының кеңдігі, байлығының қисапсыз молдығы, әскери қуаттылығының күштілігімен ғана емес, қандай мәдениетті еншілегендігімен де айқындалған. Соның бір белгісі білім ғылымның қанат жаюы. Көне замандардағы ғылым мен білімнің қайнар көзі – кітап болғандығына ешкім күмән келтіре қоймас. Сондықтан болар әлем өркениетінде жұмыр басты пенде біткенді таң-тамаша қалдырған талай-талай оқиғалар, тіпті тұтас бір өркениеттің өзі адамзат жадынан ұмытылған кездер аз болмаған. Әлемнің сегізінші кереметі ретінде әлі күнге дейін кейде аңыз, кейде ақиқат ретінде бүгінгі күнге дейін жеткен мәдениет кереметтерінің бірі – Александрия кітапханасы Александрия мусейоны деп аталған антикалық дүниедегі ғылым мен мәдениеттің аса үлкен орталығының ажырамас бөлігі болған. Оның негізін әйгілі Аристотельдің шәкірті Деметрий Фалерский біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырда қалапты. Мусейонның ел тарихындағы бет бедерінің күштілігі соншалық оны басшысын рим жаугершілігіне дейін Птоломейдің өзі, ал кейіннен Рим императорлары тағайындаған. Ұлы мәдениет қана ұлы тұлғаларды туғызатынын осы Александрия мусейонының тарихы айқын дәлелдеді. Сондықтан онда ұлы математиктер Архимед, Евклид, астроном Аристарх Самосский, философтар Филон мен Плотин, ақындар Калимах пен Феокриттер өзінің ғасырларды қойып, мыңжылдықтарды артқа тастап, бүгінгі күнге жеткен ұлы туындыларын дүниеге әкеледі.

Міне, осы мусейонның атын әлемге әйгілеген мәдениет қызметтерінің бірі-оның атақты кітапханасы. Бұл кітапханада сол заманның өзінде 100 мыңнан 700 мыңға дейін кітаптар болған. Александрия кітапханасы біздің дәуіріміздегі 47 жылғы Александрия соғысында өртеніп кеткеніне қарамастан, араға біраз уақыт салып Перғам кітапханасының кітаптары негізінде қайта түледі. Арада тағы үш жарым ғасыр уақыт өткенде император I Феодосийдің тұсында сол ұлы кітапхана христиан-фанатиктерінің қолымен тағы да өртке оранды. Александрия кітапханасының бар ақиқаты осы. Ал оның феномендігі өз заманындағы ұлы перғауындар мен императорлардың бәрін артқа тастап, күні бүгінге дейін жетуі. Ұлы жаугершілік замандарда талай ұсақ мемлекеттер ірілердің табанында тапталып, тарих сахнасынан біржола жойылып кеткен кезеңдерде кітапхана сияқты құтхананың мемлекеттер тарихынан да, адамзат жадынан да өшпей қалуы Александрия кітапханасының ұлт, мемлекет сияқты ұғымдардың шеңберінде қалып қалмай, жалпы адамзаттық құндылық - феномен дәрежесіне көтерілгендігінің белгісі.

Қазір батыстың бірқатар тарихшылары гүлденген Александрия кітапханасын екінші халифа болған Омардың (р.а.) тікелей нұсқауымен мұсылмандар қиратты деген аңызды айтып жүр. XX ғасыр басында Ресейде жарық көрген «Брокгауз бен Ефронның Кіші энциклопедиялық сөздігінде» былай дейді: «Александрия кітапханасы негізін Александрия қаласында II Птоломей қалаған, қорында 500 мың том кітап болған. Кітапхананың бір бөлігі

б.э.д. 48 жылы Юлий Цезарьдің Александрияны қоршауға алған кезінде өртеніп кеткен. Қалған бөлігін 391 жылы христиан табынушылары құртып жіберген»[1].

Ал «Үлкен Совет энциклопедиясында»: «Ежелгі дәуірдің ең әйгілі Александрия кітапханасы б.э.д. III ғасырда алғашқы Птолемейлер кезінде Александрия қаласында негізі қаланған. Оны Эратосфен, Зенодот, Аристарх, Калиммах есімді ірі ғалымдар басқарған. Сол заманғы оқымыстылар онда 100 мыңнан 700 мың томға дейін кітап қоры болғанын жазады. Кітапхана қорының негізін ежелгі грек әдебиеті мен ғылымынан тұратын шығармалар құрағанымен, мұнда шығыс халықтары тілдеріндегі кітаптар да көп болған. Александрия кітапханасы жанында көшірмешілер штаты жұмыс істеп, олар кітаптарды көшіріп жазып, данасын көбейтіп отырған. Калиммахтың жетекшілігімен кітапхана каталогы жасалынып, сол жүйе негізінде кітап қоры толықтырылып тұрған [2, б. 621-622].

Александрия кітапханасының бір бөлігі б.э.д. 47 жылы Александрия соғысы кезінде жойылды, алайда, кейін Пергама кітапханасының қоры есебінен толықтырылып, қайта қалпына келтірілді. 391 жылы I Фердосияның императорлығы уақытында Серапис храмында болған кітапхананың үлкен бөлігі христиан табынушылары шабуылымен тып-типыл етілді», деп жазады. Қарап отырсақ, осы және басқа да көптеген көне дерек көздері Александрия кітапханасын «мұсылмандар қиратты» деген мәлімет айтпайды. «Осыған орай, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) жақын серіктерінің бірі, кейін мұсылман мемлекетіне халифа болған Омардың (р.а.) мойнына таңылған әлемдік мәдениет алдындағы бұл ауыр күнәні алып тастаған жөн»,— дейді көптеген ислам ғалымдары. Батыстың көпшілік елдерінде осы аңыз нақты тарихи дерек ретінде оқытылып жүр. Тіпті, олар «Омар (р.а.): «Бұл кітаптар Құранға қайшы келмейтін болса да, олардың керегі шамалы, өйткені, Құранда білімнің бәрі айтылып қойған. Ал егер қайшы келсе, бәрін сөзсіз құрту керек», деп айтқан жалған деректі келтіреді. Алайда, арабтардың Египетке келуі жөнінде көп жазған Иоанн Никиуский де, Исламға қырын қарайтын бір де бір христиан тарихшысы да кітапхананың мұсылмандар қолымен өртелгені туралы айтқан емес. Кейбір ғалымдардың пікірінше, ислам діні пайда болған кезде аталмыш кітапхана болмаған да сияқты. Ол жаңа дәуір басталған тұста христиандардың пұтқа табынушылар ғылымымен күресі кезінде-ақ тарих сахнасынан жоғалған. Александрия кітапханасының бар ақиқаты осы. Ал оның феномендігі өз заманындағы ұлы перғауындар мен императорлардың бәрін артқа тастап, күні бүгінге дейін жетуі. Ұлы жаугершілік замандарда талай ұсақ мемлекеттер ірілердің табанында тапталып, тарих сахнасынан біржола жойылып кеткен кезеңдерде кітапхана сияқты құтхананың мемлекеттер тарихынан да, адамзат жадынан да өшпей қалуы.

Бұл Ислам ықпалына көшкен Орта Азиядағы Мары, Хорезм, Бұқара, Самарқан, Отырар шаһарына да тікелей әсерін тигізді. Халифтердің пәрменіен әр қаланың өз «Даналық үйі» дүниеге келді. «Жібек жолы бойымен» кіре тартқан көпестер ең құнды сыйлық ретінде Отырар әкіміне кітап сыйлауды дәстүрге айналдырды, тіпті, бұл мемлекеттік рәсім ретінде қабылданып, ресми

сипат алды. Бұқаралық ғұлама Рузбехан: «Отырар кітапханасындағы қолжазба кітаптарды тек қала тұрғындары ғана емес, шалғайдағы Сығанақ қаласының тұрғындар да пайдаланып отырды», деп жазады.

Александрия кітапханасынан кейінгі «екінші Даналық үйі» атанған Отырар кітапханасының күлге айналуы ұлтымыздың рухани өміріндегі орны толмас өкініш Отырар шамамен V ғасырда белгілі бола бастаған. Екінші жағынан Таразға 2000 жыл, Сайрамға 3000 деп есептесек, Отырардың сол шамалас болар, яғни кемі екі мың жыл. Себебі, Отырар ең қолайлы жерде, Арыстың Сырдария өзенінен құяр жерде орналасқан. Ол кітапхана бар болса, ондағы кітаптар - Вавилонның қыштан күйдірілген тас кітаптарынан бастап, түрік Парсы және Қытай тіліндегі кітаптар болуы мүмкін. Арабтар мұсылмандықпен қатар, араб тіліндегі кітаптарды ала келген. Қытай тіліндегі кітаптарды ғұндар оқи алған және ғұндардың өздері де ежелгі түрік, яғни ғұндардың тілінде кітап жазып, географиялық карта сызған. Соңғы ғылыми жаңалықтарға сүйенсек, қаңлылардың өз жазуы болған және алғашқыда оларды қышқа жазып күйдіріп сақтаған. Бұларға сақтарды қосыңыз, олар түрікше және парсыша білген.

М. Шоқай Отырар кітапханасына қатысты былай дейді: «Сонымен атақты Александрия кітапханасы 391 жылы өртелген болса, ал Отырарды Шыңғысхан 1220 жылы қиратқаны белгілі. Отырар кітапханасы өртенбесе де тағдыры жан ашырлық. Халықтың кітапхананы жақсы көргендігіне таңданбасқа болмайды. Бастарына қатер төніп тұрғанынан қарамастан, кітаптарды жер астында орналасқан құпия үңгір қалашыққа (катакомба) тыққандары - тарихты алдында жасаған үлкен ерлік, ұрпақтың келешегіне деген риясыз қамқорлық. Фирдоусидің «Шахнама» кітабында батырдың жер астындағы үңгірлермен қоршалған қаладан шығып кеткені жазылады. Тіпті Геродотта, Парсылардың патшасы Кир Орта Азия қалаларын басып алғанда халық сондай үңгірлер арқылы құтылып кететін, байлықтарын тығып қоятын», - деп жазған[3].

Тарихшы Уахит Шәлекеновтың пікірінше, қазақтардың басым көпшілігі отырықшы болған және қалаларда тұрған. Сонымен ертедегі қазақтар кітап жазған, көп жазғаны соншалық, жазуға арналған материалдарды ойлап табуға тура келген. Бұрын негізінен теріге жазатын. Ондай кітаптар ауырлау келеді. Бұған біздің дәуіріміздің басында Қазақстанның Оңтүстігінде, Таразда қағаздың ойлап табылғандығы дәлел бола алады. Шамасы қағазды әлемдегі ең ірі кітапхана орналасқан Отырар қаласына жақындау жерде жасаған болар. Сондай-ақ VI ғасырда Арал теңізінің Солтүстігіндегі ел билеген сақтардың патшайымы Аққағаз туралы да мәлімет бар. Ақ қағаз қазақ тілінде «ақ қағаз» деген ұғымды білдіреді. Олай болса қазақтар қолданғандықтан оларға таныс болып тұр ғой! Ақ қағаз бен қатар көк, сары, яғни түрлі-түсті қағазда дайындаған болар. Балаға есімді ата-анасы немесе рудың үлкендері қоятындығын ескерсек, қазақтар III-V ғасырда қағазды білген болып шығады. Сақтар патшайымы Аққағаз туралы қытай дереккөздерімен танысқан, танымал француз ғалымы - Э. Шаван жазған. Әрине, кітаптар негізінен Жібек жолының көмегімен жиналған.

Әлемнің екінші үлкен білім бұлағы – Отырар кітапханасы Шыңғысхан шапқыншылығы кезінде жоғалып кетті. Бұрын Фараб аталған бұл қаладан тек ислам әлеміне емес, күллі дүние жүзіне аты мәшһүр, әлемдік ғылымға сүбелі үлес қосқан оқымыстылар шыққанды. Солардың ішіндегі ең атақтысы – біздің ұлы бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби. «Әлемнің екінші ұстазы» атанған ол әлемнің екінші ірі кітапханасында білім нәрінен сусындап өсті. Мұнда ежелгі сына жазуымен жазылған туындылар мен папирус орама қағаздарынан бастап, ортағасырлық Еуропа, араб және Қытай ғалым-оқымыстыларының шығармаларына дейін жинақталған. Міне, осындай кітап қоры өте бай кітапхана пұтқа табынушы шапқыншылардың аяғына тапталады. Бұл – 1218 жыл болатын.

Алайда, моңғол әскерінің Отырарды 6 ай бойы қоршауы кезінде кітапхана құпия түрде жер астына жасырылған дейтін дерек бар. Бірақ та, оның нақты қай жерге жасырылғаны жөнінде бүгінгі күні ешкім білмейді. Отырар кітапханасын табу үшін археологиялық қазба жұмыстары әлі де жүргізіліп жатыр.

Орта ғасырдан жеткен бір аңызда былай дейді: бір аңшы түлкіні қуып келе жатқанда, түлкі бір апанға кіріп кетеді. Аңшы апанды қаза бастағанда, қолына папирус қағазы ілігеді. Сөйтсе, апан дегені – үңгірге кіретін есік екен. Сырттан түскен жарықпен жігіт үңгірде қатар-қатар тізілген көне кітап үйінділерін көріп қалады. Алайда, сол сәтте түлкі екінші бір жерден атып шығып, соның артынан қуып кеткен аңшы кейін бұл апанды қайта таба алмай қалған көрінеді. Болжам бойынша, аңшының сол көргені – Отырар кітапханасының жер астына жасырылған кітаптары болуы ғажап емес[4].

Сонымен қатар, дала данышпандары мен абыздары халық мұрасының қадірін біліп, оларды үрім бұтағына аманатқа қалдырып кетті. Жыл қайыруымыздың бұрынғы VII-VI ғасырында өмір сүрген Алып Ер Тоңа-Афрасиал туралы әфсана мен «әлемдегі жеті ғұламаның» бірі атанған Анақарыс шешеннің философиялық, шешендік билік тәмсілдері, ұзын саны 16 мыңнан асатын байырғы түркі ескеркіштері мен жазбалары, «Тариат», арман харпінде қағазға түскен қыпшақ тілінің грамматикасы, «Кодекс куманикус» сөздігі, Әл-Фарбидің 60-тан астам еңбегі, Ж. Баласағұнның «Құтты білік», М. Қашқаридың «Түркі тілі сөздігі», Қ. Иассаuidің «Хикметі», Қ. Жалаиридін «Түркі шежіресі», М. Дулатидың «Тарих-и ад-Рашидиі», Бабырдың «Бабырнамасы» сондай-ақ, Есіктен, Таластан, Ертістен, Сайрамнан, Отырардан, Түркістаннан, Бату Сарай мен Сарай Беркеден табылған жазулар, Шам, Бабыл, Александрия, Бағдат, Каир, Техран, Рим, Париж, Лондон, Санкт-Петербург, Брюссел, Копенгаген, Гамбург, Стамбул, т.б. қалалардағы Ұлы Дала туралы көне мұрағаттар тәуелсіз Қазақстанның рухани-мәдени тарихының тікелей шежіресі екендігі де кәміл.

Сонымен қатар, қазақ хандығы құрылғаннан бергі және бодандық пен кеңесті мұраларымызда өте бай. Жалаиридін, Оразмұхаммедтің, Абайдың, Шәкәрімнің, Сәдуақас Шорманұлының, Мәшһүр Жүсіптің бұдан басқа бүгінгі күндері мыңдап табылып жатқан кітаптарды сақтаған медреселер мен мешіттердің бай кітапханалары соған дәлел. Алайда тарихи себептерге байланысты оларды толық іздестіріп, бір орталыққа шоғырландырып, жинақтаудың, сақтаудың мүмкіндігі болмады. Алаш ардагерлерінің

мұрағаттары да талан-таражға ұшырады. Тіпті, таяу жылдары өмір сүрген дара тұлғаларымыздың қолжазбалары мен мемориалдық коллекциялық кітапханалары соңғы кезде кездейсоқ адамдардың қолына түсіп, ізін жоғалта бастады, барының өзі қараусыз қалып барады.

Отырар Александрия кітапханасынан да үлкен болды деген пайымдар да бар. Атақты Александрия кітапханасын, Египеттегі Александрия қаласын, Македонскийдің бұйрығымен атақты Птоломей II б.з.д. III ғасырда салды. Ол да себепсіз емес. Зұлқарнайын Орта Азияны жаулап алғанында кітапханаларды көрген шығар!? Олай дейтінім, алғашқы кітапхананы шумерлерді 600 жыл билеген біздің даладан шыққан көшпенділер – Касситтер (қассаттар) ойлап тапқан. Отырар шамамен V ғасырда белгілі бола бастаған. Ол кітапхана бар болса, ондағы кітаптар – вавилонның қыштан күйдірілген тас кітаптарынан бастап, түрік парсы және қытай тіліндегі кітаптар болуы мүмкін.

Арабтар мұсылмандықпен қатар, араб тіліндегі кітаптарды ала келген. Қытай тіліндегі кітаптарды ғұндар оқи алған және ғұндардың өздері де ежелгі түрік, яғни ғұндардың тілінде кітап жазып, географиялық карта сызған. Сонымен, Отырар кітапханасы 1220 жылы көмілсе, ал Александрия кітапханасы 391 жылы өртелген болса, осы екі аралықта (830 жыл) үлкен кітапхана Отырарда болғаны[5].

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, біздің жыл санауымыздың басынан бастап Отырар қаласы да кітапханасы да көтеріле бастаған. Жарайды, 341 жылға дейін кітапхана кішкентай болған шығар деп есептейік, екінші орында болған шығар. Бірақ, әлдекімнің сол кітаптарды салыстырды дегеннің өзі күмәнді. Александрия кітапханасы 391 жылы өртелген болса, Отырар кітапханасы сол жылдан бастап бері қарай, яғни 830 жылдай әлемдегі ең үлкен кітапхана болып тұрған. Ал енді тым батыл шешім айтар болсақ, Александрия кітапханасының басым бөлігінің өртелуі б.д.д. 47 жылға тиесілі екенін ескерсек, өрттен аман қалған кітаптары бар болған күннің өзінде Отырар кітапханасының қорынан аз болуы мүмкін. Олай болса, Отырар кітапханасы 1000-1200 жыл шамасындай уақыт дүние жүзіндегі ең үлкен кітапхана болған! Мың жыл деген аз уақыт емес, Рим империясынан да үлкен.

Кітап – халықтық қазына. Сондықтан да, Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың Ұлттық Тәуелсіздіктің 10 жылдығына орай белгілеп берген нысаналы бағдарламасына сәйкес, Еуразия кеңістігіндегі мәдени-рухани сабақтастықты нығайту мақсатында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетті жанынан «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы ұйымдастырылды. Мұндағы басты идея «Александрия кітапханасы» (б.д.д. III ғ.б.д.д. IV ғ.) адамзаттың ежелгі кеңістігін Еуразия кеңістігіне тарату. «Шығыстың дәуірлеу» заманында өмір сүрген «Отырар кітапханасы» (VIII-XIII ғ.ғ.) сол идеяны одан әрі жалғастырып, Еуразия кеңістігіндегі орналасқан және еуразиялық саяси, мемлекеттік, экономикалық, мәдениеттік, руханияттық ынтымақтастықты басты даму бағыты ретінде, ұстанып отырған Қазақстан Республикасының Астанасында құрылып отырған «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы – сол үзіліп қалған дәстүрді қайта жаңғыртып, Еуразия

кеңістігіндегі өркениеттің өткені мен бүгінін кемел келешекке жалғастыратын білім ордасы болады, – деген сындарлы мақсатқа негізделген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Большаков, В.О. История халифата [Текст]. – Т. 2. – 2000. – 122 с.
2. Үлкен Совет энциклопедиясы[Мәтін]. – Т. 8. - Алматы, 1976. – Б. 621-622.
3. Шоқай, М. Таңдамалы трактаттары[Мәтін]. - А., 1976. – Б. 335-339.
4. Әл-Фараби Таңдамалы трактаттары [Мәтін] / Құраст. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Арыс, 2009.- 601 б.
5. Отырар [Мәтін] // Кітап патшалығы. -2009. - № 1. – Б. 30-35.

В статье рассматривается история возникновения древних библиотек и их дальнейшее развитие на казахской земле.

There were considered the history of emergence of ancient Libraries and their further development on the Kazakh Earth in this article.